

АНГЛИС ТИЛИНДЕГИ ТАТААЛ СҮЙЛӨМДӨРДӨГҮ “WHILE” БАЙЛАМТАСЫ ЖАНА АНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Бул макалада англис тилиндеги “while” байламтасынын татаал сүйлөмдөрдөгү функциялары талдоого алынган. Анын тең байланыштагы жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдөгү айырмачылыктары менен кыргыз тилинде берилиши маанилери көрсөтүлгөн.

While байламтасынын while “мезгилдин аралыгы” зат атоочунан чыккан адепки мааниси мезгилдик гана болуп эсептелген. Азыр көпчүлүк учурда бул байламта мезгилдик маанисин сактап калган жана ага татаал сүйлөмдүн курамындагы баш сүйлөм менен мезгил багыныңкы сүйлөмдү байланыштыруучу мезгил багыныңкылуу байламта түрүндө колдонулушу мүнөздүү болуп саналат.

Изилдөөчү Б.А Ильиш көргөзгөндөй: “Однако из этой части временной функции может развиться совсем другая функция... Два действия происходящие в одно и тоже время, легко могут быть противопоставлены друг другу” (Ильиш: 1948, 47-бет). While байламтасынын тең байланыштыргыч катары колдонуу мүмкүнчүлүгү жөнүндө Л.П Винокурова да “English difficulties for Russian” деген эмгегинде токтолуп кеткен. Ошондой эле В.И Жельвис “К вопросу о видах синтаксической связи между частями сложного союзного предложения” деген макаласында жана Керм, Несфилд сыяктуу чет өлкөлүк айрым лингвисттер да бул пикирге кошулушкан (Керм: 1931; Несфилд: 1944; Жельвис: 1958).

Бирок жогорудагы эмгектерде while байламтасынын тең байланыштыргыч катары колдонулуш мүмкүнчүлүгү тууралуу абдан аз айтылган. Англис тилинин грамматикасы боюнча көптөгөн адабияттардагыдай эле М. Гансина, Н. Василиевскаялардын “English grammar” деген эмгегинде да while байламтасы тең байланыштыргыч байламталардын катарына киргизилген эмес. Бул байламтанын тең байланыштыргыч максатында колдонулушу тууралуу жазылган пикирлерде эч кандай айырмалоочу критерийлери көрсөтүлгөн эмес.

While байламтасы менен байланышкан сүйлөмдөрдүн структуралык жана функционалдык өзгөчөлүгүнө көз жүгүртүү менен эле, анын ар кандай мүнөздө экендигин жана чоң айырма бар экендигин байкоого болот. Талдоого алынган материалдардан көрүнгөндөй, while байламтасы көпчүлүк учурда баш сүйлөм менен мезгил багыныңкы сүйлөмдү байланыштыруучу милдет аткарып, өзүндө мезгилдик маанини камтыйт.

Бирок while байламтасы карама-каршы маанидеги же салыштырылуучу сүйлөмдөрдү бириктирген учурларда тең байланыштыруучу байламта катары кызмат кылат. Бул учурда байламтанын мезгилдик мааниси жоголуп, салыштыруу мааниси гана сакталат. Себеби салыштыруу мааниси мезгилдик мааниден өрчүгөндүктөн, тилде тең байланыш менен (салыштыруу) багыныңкы байланыштын (мезгилдик маани) ортосундагы өтмө учурларды кезиктирүү табигый көрүнүш. Мындай сүйлөмдөр эки түрдүүчө түшүндүрүлөт.

While байламтасынын маанисин жана анын функциясын так аныктап алуу үчүн биз аны рационалдуу түрүндө карап кетүүнү чечтик. Адегенде ал байланыштын багынычтуу мүнөзүн алып турган учурга токтоло кетели. Төмөнкү сүйлөмдөрдө while байламтасы мезгил багыныңкы байламтанын милдетин аткаарын ишенимдүү түрдө көрсөтүүгө болот.

1. While байламтасы аркылуу байланышкан багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмгө препозицияда же интерпозицияда турат.

1. While he excused himself the old lady’s cap rattled more and more. – Ал кечирим сурап жаткан учурда, улгайган аялдын шляпасы улам-улам жыла берди.

2. While we were at breakfast, a letter was delivered from my brother. – Биз эртең мененки тамакты ичип жатканыбызда, менин агамдан кат келди.

3. Noath rubbed his eyes with the insides of the wrists, while this commiseration was bestowed upon him, and performed some affecting tears and sniffs. – Бул көңүл айтуулар айтылып жатканда, Ноас алаканы менен көзүн сүрттү жана өзүнөн жасалма көз жашты чыгарып жана ыйлап койду.

While байламтасы катышкан сүйлөмдөрдү биринчи орунга, баш мүчөнүн алдына коюу менен, анын мезгилдик мүнөзү баса белгиленет, болуп жаткан кыймылдын мезгилине, убактысына көңүл бурулат. Багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдүн кыймылы өтүп жаткан мезгилин

көрсөтөт. Баш сүйлөмдүн препозициясында туруучу багыныңкы сүйлөмгө көңүл өзгөчө бөлүнөт. Себеби баш сүйлөмдө берилген кыймыл-аракет багыныңкы сүйлөмдүн мезгилдик рамкасынан чыга албагандыктан, багыныңкы сүйлөм мезгилдин чектөөчүсү болот. Мезгилдин чектелишинде багыныңкы сүйлөм чечүүчү ролду ойнойт.

Мындай сүйлөмдөр кыргыз тилине которулганда, структуралык жактан өзгөрүүгө дуушар болот. Англис тилинде багыныңкы сүйлөм постпозитивдүү (3-мисал) болсо да, кыргыз тилине которулганда ал препозитивдүү орунду ээлеп калат. Мезгил багыныңкы сүйлөмү бар англис тилиндеги сүйлөмдөр кыргыз тилине которулганда, багыныңкы сүйлөм биринчи айтылып, башкача айтканда, баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин өтүп жаткан мезгили биринчи берилип, анан ал мезгилде эмне болгондугу көрсөтүлөт: Бул көңүл айтуулар айтылып жатканда, Ноас алаканы менен көзүн сүрттү жана өзүнөн жасалма көз жашты чыгарып жана ыйлап койдү.

Эгерде мезгил багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдүн ортосундагы позицияда (интерпозицияда) орун алса, анда мезгилдик рамканын айкаштары өзгөрүп кетет (3-мисал). Мезгилдин чектөөчүсү болуп баш сүйлөм эсептелип калат, мезгилдик маанини билгизип жаткандыктан, логикалык басым баш сүйлөмгө түшүп калат.

Эгерде мезгил багыныңкы сүйлөмдө созулма чактын бири колдонулса, баш сүйлөмдө ал чак колдонулбайт. Бул учурда багыныңкы сүйлөмдүн позициясы эч кандай ролду ойнобойт.

4. First the soap slid out of his hand, while he was staring at the bubbles on it, and nested behind the radiator. – Адегенде анын колунан самын ыргып кетти, андагы көбүкчөлөрдү ал кадала тиктеп жатканда жана радиаторго түшүп кетти.

Бул сүйлөмдү кыргыз тилинин грамматикалык нормасы менен бергенде, 3-мисалда көрсөтүлгөндөй эле, адегенде мезгилди туюндуруучу багыныңкы сүйлөм айтылып, анан ошол мезгилде өткөн кыймыл-аракеттер көрсөтүлүш керек: Ал самындагы көбүкчөлөрдү кадала тиктеп жатканда, ал анын колунан ыргып, радиаторго түшүп кетти.

5. While he was laughing, the door opened. – Ал күлүп жатканда, эшик ачылды.

6. Oliver had looked from one to another, while this words were being spoken. – Бул сөздөр айтылып жаткан учурда, Оливер же бул адамды, же тигил адамды карап жатты.

7. Mr. Losberne and Oliver had remained at another end of the apartment while this conversation was proceeding. – Сүйлөшүү жүрүп жаткан мезгилде, мистер Лосберн жана Оливер бөлмөнүн экинчи жагында болушчу.

8. And she kept on puzzling about it while the Mouse was speaking. – Чычкан сүйлөп жаткан учурда, ал башын оорутуп олтурган.

Багыныңкы сүйлөмдө созулма чактын биринин колдонулушу мезгилдик фактордун маанилүү экендигин көргөзөт. Созулма чак багыныңкы сүйлөмдүн кыймылы созулуп жатканда, баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракет болуп өткөндүгүн билдирет. Созулма чактын колдонулушу менен багыныңкы сүйлөмдүн баш сүйлөмгө карата орду, байланыштын мүнөзү англис тилинде өзгөрбөйт. 5,6-мисалдарды карайлы: The door opened while he was laughing – Эшик ачылды, ал күлүп жатканда. Oliver had looked from one to another, while the words were being spoken – Оливер же бул адамды, же тигил адамды карап жатты, бул сөздөр айтылып жаткан учурда.

Демек, англис тилинде мындай сүйлөмдөр структурасын өзгөртүү менен, байланыштык жана мазмундук өзгөрүүгө дуушар болушпайт. Структуранын мындай өзгөрүшү кыргыз тилинде жол берилбейт. Анткени сүйлөмдүн мааниси нормага жана логикага туура келбей калат. Бул сыяктуу сүйлөмдөр кыргыз тилине которулганда, мезгил багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдөн мурда орун алат: Ал күлүп жаткан, учурда эшик ачылды. Бул сөздөр айтылып жаткан учурда, Оливер улам бир адамды карап жатты.

Англис тилиндеги баш сүйлөмдүн кыймылы багыныңкы сүйлөмдүн мезгилдик рамкасы менен чектелген. Ал багыныңкы сүйлөмдө берилген кыймыл-аракеттин мезгили менен бир учурда өтөт, бирок андан ары созула албайт. Бирок айрым кырдаалдарда бир мезгилде өтүүчү кыймыл-аракеттер же салыштырылат, же карама-каршы коюлат. Бул эки учурду айырмалай кетишибиз керек.

1. While байламтасы мезгилдик маанисин толугу менен жоготпостон, бирок белгилүү бир шарттардын негизинде карама-каршы маанини алган болсо, мындай сүйлөмдөр эки түрдүүчө түшүндүрүлөт - while байламтасынын каршылагыч мааниси менен тең байланыштагы, ал эми while байламтасы мезгил багыныңкы сүйлөмдү байланыштырган учурда багыныңкы байланыштагы сүйлөм болот. Бул учурда while байламтасы тең байланыш менен багыныңкы байланыштын ортосундагы өтмө абалда турган болот. Бирок конструктивдүү белгилери боюнча тең байланыштагы сүйлөмгө көбүрөөк жакындайт.

9. Then they all crowded round her once more while the Dodo solemnly presented the thimble. – Ал эми качан Дронт салтанаттуу түрдө оймокту көрсөткөндө, алар кайрадан анын тегерегине чогулуп калышты.

10. He mounted and sped on his way, while Tess stood and waited. – Тесс туруп күтүп жатканда, ал атына минип жана өз жолуна катуу чаптырып кетти.

11. Three of four buxom girls speedily dispersed..., while a couple of large headed males rose from their seats. – Чоң баштуу эки эркек ордуларынан турганда, татынакай төрт кыздын үчөөсү тез эле жок болушту.

12. Luisa languidly leaned upon the window, looking out, while young Thomas stood sniffing revengefully at the fire. – Жаш Томас өч алып жаткандай оттун жанында бышылдап турганда, Луиза терезеден эки жакты карап, аны тиктеп калды.

Жогоруда келтирилген мисалдарды карап жатып, аларга мүнөздүү эки жактуулукту белгилей кетүүгө болот. Биринчи жагынан, while байламтасы менен байланышкан сүйлөмдөрдүн синтаксистик түзүлүшү аларды салыштыруу мүмкүнчүлүгүн көргөзөт. Алынган бардык мисалдардагы байланышып жаткан сүйлөмдөрдүн түзүлүшүндө параллелдүүлүк байкалат. Алардын ар биринде сүйлөм мүчөлөрүнүн бирдей орун алышы менен параллелдүүлүк туюндурулат. Параллелдүүлүктүн бекем сакталышы сүйлөмдөрдү салыштыруу мүмкүнчүлүгүн берет. Экинчи жагынан, сүйлөмдөрдүн ортосундагы мезгилдик байланыштын белгиси кыймылды же акыбалды билдирүүчү этиштик баяндоочтордун колдонулушунун негизинде берилет.

Байланышып жаткан структуранын тең байланышуу мүнөзүн while байламтасынын орду жана байланышууда постпозициялык орунду гана ээлөөчү структурага кирүүчү сүйлөм көргөзүп турат. Тең байланыштагы структуранын мүчөлөрүнүн орун алмашуусу менен байланыштын мүнөзү өзгөрүп, мезгил багыныңкы сүйлөмгө өтүп кетет. 9,10- ж.б мисалдардын өзгөртүлгөн формасына көңүл бөлсөк: While Dodo solemnly presented the tremble, they all crowded round her. – Ал эми качан Дронт салтанаттуу түрдө оймокту көрсөткөндө, алар кайрадан анын тегерегине чогулуп калышты; While Tess stood and waited, he mounted and sped on. – Тесс туруп күтүп жатканда, ал атына олтуруп жана өзүнөн жолуна катуу чаптырып кетти.

2. Мезгилдик маани сакталбаган While мезгил байламтасынын кездешкен учурлары.

While байламтасы тең байланыштыргыч жана while мезгил байламтасына синонимдүү мааниде кездешет. Бул учурда ал эки сүйлөмдү салыштыруучу же карама-каршы коюучу тең байланыштыргыч байламта катары колдонулат. Көпчүлүк учурда карама-каршылык маани даана берилбейт, англис тилинен and байламтасы менен берилүүчү жана бул учурда кыргыз тилинен «ал эми» байламтасынын маанисине дал келүүчү салыштыргыч мааниге жакындашат.

13. His brothers had not replied at all..., while his father and mother had written a rather sad letter. – Анын агалары ага таптакыр жооп беришкен жок, ал эми анын атасы жана апасы болсо абдан кайгылуу кат жазышты.

14. His sense of property is extreme, while you have practically none. – Анын менчиктөө сезими абдан өрчүгөн, ал эми сенде ал таптакыр жок.

15. Capitalist art must therefore always stand on a higher level than feudal art, while feudal art in turn must stand above the art of slave states of Greece and Rome. – Капитализмдин искусствосу ошон үчүн феодализмдин искусствосуна караганда дайыма жогорурак орунда турушу керек, ал эми феодализмдин искусствосу, өз учурунда, Греция жана Рим кул элөөчүлүк мамлекеттердин искусствосунан өөдө болушу керек.

While байламтасы предикативдүү ядролордун лексикалык толукталышы менен мезгилдик маанисин жоготту: бардык мисалдарда кыймылды же акыбалды көргөзүүчү этиштер кезикпейт. Мындай этиштер колдонулса да 15-мисалда берилгендей, өтмө мааниде колдонулат. While байламтасынын мезгилдик мааниден каршылагыч мааниге өтүшү предикативдүү ядролордун лексикалык толуктоосунан келип чыгат. Ошондуктан, байланышып жаткан структуралардын, өзгөчө, предикативдүү ядролордун негизги элементтеринин лексикалык жактан толукталышы өтө маанилүү. Предикативдүү ядролордун (белгилүү бир мүнөздөгү этиштердин колдонулушу) лексикалык толукталышынын башка учурлардан айырмачылыгы байланышып жаткан структуралардын байланыш мүнөзүн өзгөртүүгө алып келет.

While салыштыргыч байламтасы менен байланышкан сүйлөмдөр калган аспектилердин бардыгында, жогоруда айткандай, тең байланыш менен багыныңкы байланыштын ортосунда турат. While тең байланыштыргыч жана салыштырма байламта катары кызмат кылуу менен, предикативдүү ядролордогу лексикалык чектелишине тиешелүү

жогоруда белгилеп кеткен өзгөчөлүктөрдөн сырткары, башка бир өзгөчөлүккө ээ сүйлөмдөрдү бириктирет.

Көбүрөөк мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнүн бири болуп, салыштыруу мүнөзүндөгү жана аны бышыктап туруучу тең байланышып жаткан сүйлөмдөрдүн түзүлүш параллелдүүлүгү болуп саналат. Салыштыруу тиешелүү сүйлөм мүчөлөрүн жупташтырып кароо жолу менен аткарылат. Салыштыруу үчүн бардык сүйлөм мүчөлөрүнүн орун алышынын параллелдүүлүгү мүнөздүү болуп саналат. Ошол эле учурда сүйлөм мүчөлөрүнүн бардыгы карама-каршы да коюлат.

Салыштырууда салыштырылып жаткан предикативдъ ядролордогу грамматикалык мезгилдин колдонулушунун параллелдүүлүгү да байкалат. While байламтасы менен байланышкан бардык салыштырылып жаткан этиштик баяндоочтордо бирдей грамматикалык мезгил колдонулат.

While байламтасы тең байланыштыргыч катары кызмат кылуу менен, сүйлөмдө өзүнүн ээлеген орду бар, орундун өзгөрүшү тең байланыштан багыныңкы байланышууга өтүүчү байланыштын өзгөрүүсүнө алып келет: While his brothers had not replied at all, his father and mother had written a rather sad letter.

Салыштырууга мүнөздүү болгон толук синтаксистик параллелдүүлүк структуранын тең байланыштагы мүчөлөрүнүн орун алмашуусуна мүмкүнчүлүк түзөт (байламта орун алган сүйлөмдүн структурасы өзгөрүлбөсө). Мындай орун алмашууда байланыштын мүнөзү өзгөрүлбөйт: His father and mother had written a rather sad letter, while his brothers had not replied. – Анын атасы жана апасы абдан кайгылуу кат жазышкан, ал эми анын агалары ага тап такыр жооп беришкен эмес.

While байламтасынын жардамы менен тең байланышкан сүйлөмдөрдүн саны экиден ашпайт жана андан ашык болушу мүмкүн эмес, себеби байланыштын салыштырма мүнөзү чектелген, жуп салыштырууну талап кылат.

While байламта түрүндөгү негизги байланыштыргыч элементтен сырткары, тең байланыштагы сүйлөмдүн мүчөлөрүнүн байланыштыргыч каражаты болуп тең байланышып жаткан сүйлөмдүн синтаксистик параллелдүүлүк “сүрөтүнүн” болушу болуп эсептелет. While байламтасын тең байланыштыргыч катары кароодо аны багындыргыч байламтадан айырмалоочу төмөнкү өзгөчөлүктөрүн белгилей кетүүгө болот:

1. While байламтасы тең байланышкан сүйлөмдүн ичинде ээлеген орду бар, ал тең байланыштагы структуранын экинчи бөлүгүн байланыштырат, анын орун алмашуусу байланыштын мүнөзүн багыныңкы байланышка өзгөртүүсүнө алып келет.

2. Тең байланыштагы структуранын параллелдүүлүгү тең байланыштагы сүйлөмдөрдүн синтаксистик түзүлүшүнүн бири-бирине дал келиши, окшоштугу менен белгиленет.

3. Тең байланыштагы структурадагы предикативдүү ядролордун толукталышы кыймыл-аракетти же ал-абалды билдирбеген этиштик баяндоочтордун колдонулушу менен ишке ашат.

4. Тең байланыштагы структуранын мүчөлөрүнүн орун алмашуу мүмкүнчүлүгү, ийкемдүү мүнөздө болушу.

5. Тең байланыштагы структуранын потенциалдуу сандык составынын чектелүү болушу, структуранын жабыктыгы.

While салыштыргыч байламтасы менен байланышкан сүйлөмдү жабык-ийкемдүү структурадагы, байламтанын өзүнүн ээлеген орду бар, предикативдүү бирдиктердин лексикалык толукталыш максатына ээ сүйлөм деп атап кетсек болот.

Адабияттар

1. Ильиш Б. А. Современный английский язык. -М., 1948.
2. Винокурова Л. П. English Difficulties for Russians. –М.-Л., 1948.
3. Nesfield J. A. English Grammar, Past and Present. -L, 1944.
4. Gurme A Grammar of the English Language, v.III. -L., 1931.
5. Ganshina M., Vasilievskaya N. English Grammar. -М., 1948.
6. Жельвис В. И. К вопросу о видах синтаксической связи между частями сложного союзного предложения. –Л.: ЛГПИ им. Герцена, 181- том, III-чыгарылыш. 1958.
7. Мураталиев М. Кыргыз тилиндеги татаал сүйлөмдөр. -Фрунзе, 1981.

